

Werken aan je moraal

in professie en privéleven

Nicolien de Jong

Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

Eerder verschenen in de CHE Reeks:

Dr. Henk Bakker, *Draads en tegendraads. Leren van de puriteinen* (2006)

Robert Doornenb@l, *Ma(i)len over de wereldreligies. In gesprek over het Evangelie en andersgelovigen* (2007; tweede druk 2008)

Jelle Terpstra, *Duidelijke ouders. Ouderschap in een verwarrende tijd* (2008)

René Erwich, *Veelkleurig verlangen. Wegen van missionair gemeente-zijn* (2008)

Kees Jan Rodenburg, *Geen verzoening zonder bekering. Gesprekken over de joodse traditie* (2009)

Timon Ramaker, *Vrij om te kiezen. Keuzes maken in een media-cultuur* (2009)

Johan Snel, *Recht van spreken. Het geloof in de vrijheid van meningsuiting* (2010)

Boekverzorging: Studio Anton Sinke, www.antonsinke.nl

ISBN 978 90 239 2677 1 (boek)

ISBN 978 90 239 2917 8 (e-book)

NUR 740, 770

© 2013 Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer
www.uitgeverijboekencentrum.nl

Alle rechten voorbehouden.

Deel 1

Ik en mijn moraal

In het eerste deel van dit boek gaan we op zoek naar onze moraal, naar hoe we ons verhouden tot goed en kwaad. De nadruk ligt daarbij niet op wat onze moraal *zou moeten zijn*. We gaan in dit boek kijken naar het *hoe*. Hoe leven we onze moraal uit in de praktijk?

Vaak hebben we wel een mening over wat goed en kwaad is, maar het is de vraag wat we daar nu werkelijk mee doen in ons dagelijks leven. Hebben we daar eigenlijk wel zicht op? Doen we ook wat we zeggen? In de hectiek van alledag zijn er allerlei oordelen over goed en kwaad verborgen in ons denken, voelen en handelen. Zelden zullen we ons afvragen waarom we dat vinden, en onze morele gangen nagaan om te zien welke moraal ons in het dagelijks leven eigenlijk drijft. Hoofdstuk 1 heeft als doel meer zicht te krijgen op deze verborgen moraal. Ook legt dit eerste hoofdstuk het verschil uit tussen relativistische en normatieve visies op moraal. In hoofdstuk 2 staat de analyse van het morele zelf door middel van een model centraal, terwijl hoofdstuk 3 een meer competentiegerichte benadering van het morele zelf biedt.

HOOFDSTUK 1

Wat is mijn moraal?

Wie ben ik? vraagt de mens, de gelovige, de atheïst, de filosoof of de dichter (...). Het feit dat je mens bent, betekent dat je introspectief moet zijn – een ogenblik of levenslang. Zo leren we onszelf te begrijpen en ons hele wezen, onze kwaliteiten en zwakke punten te bezien in het licht van onze eigen aspiraties, de anderen en de wereld.

Tariq Ramadan³

Inleiding

In dit eerste hoofdstuk gaan we op zoek naar onze verborgen moraal. Een manier om die in beeld te krijgen is zelfreflectie: het bewust waarnemen van eigen gevoelens en gedachten. Hieronder staat een casus, waarbij we je vragen je eerste reactie, dus wat *jou* opvalt, direct te noteren, aan te strepen of te omcirkelen. Het gaat erom dit zo intuïtief mogelijk te doen, zonder zelfcorrectie. Na deze casus staan we stil bij de vraag wat er nodig is om gedrag op moreel vlak te kunnen beoordelen en behandelen we het verschil tussen een normatieve en een relativistische visie op moraal.

Casus Mark: wat is mijn moraal?

In een instelling voor beschermd wonen krijgt Mark, teammanager, een klacht van een van de bewoners van zijn woongroep. Lara heeft af-

³ Ramadan (2010).

gelopen week alle meubilair in de gemeenschappelijke huiskamer verplaatst en kleedjes, stenen en veren neergelegd op plaatsen waar ze negatieve energie ervoer. Na deze acties voelde ze zich eindelijk thuis in de huiskamer met plastic standaardinrichting. Stan, een andere bewoner, heeft direct daarna alles weer weggehaald en in een hoek gezet. Hij vindt het allemaal onzin. Als Lara dit merkt volgt een laaiende ruzie met Stan. Wanneer Lara aanklopt bij haar teammanager Mark om verhaal te halen, glimlacht die onbedoeld als hij hoort van Stans kordate actie. Lara vraagt gekwetst wat er te lachen valt. Ze vindt dat ze het recht heeft om haar spiritualiteit uit te leven en dat de huiskamer ook haar huiskamer is. Mark vraagt haar of het echt nodig is dat ze de huiskamer verandert. Hij wijst op de christelijke grondslag van de instelling, waarop Lara repliceert dat de instelling officieel openstaat voor alle religies. Ze zegt: 'Er wordt toch ook in het openbaar gebeden bij het eten? En kerstfeest wordt toch ook niet achter gesloten deuren gevierd? Dus iedereen heeft maar respect op te brengen.' Verder geeft ze aan zich onprettig te voelen bij een flyer over gebedsgenezing die Stan heeft opgehangen. Als dat geen evangelisatie is! En dat is toch verboden? Om die reden moest een radicale stagiair onlangs vertrekken. Mark loopt vast. Vanuit zijn professionele rol wil hij Lara stimuleren om te groeien in zelfbewustzijn, maar hij voelt zich als christen in een van oudsher christelijk instituut opeens tegenover Lara staan. Hij bijt op zijn tong om niet te laten merken dat hij de stenen en veren onzin vindt. Hij wil Lara niet opnieuw kwetsen en vindt dat hij haar recht moet doen. Mogen die stenen en veren wel of niet in de huiskamer blijven? Wat nu?

Zelfreflectie en reacties op de casus

Wellicht is het gelukt bij het lezen van de casus een aantal reacties te registreren. Een andere manier om je bewust te worden van morele gevoelens, gedachten en afwegingen is ideeën te spiegelen aan die van anderen. Hieronder staan reacties van drie personen op de casus. Wat herken je erin van eigen gedachten of gevoelens?

Anneke: pleit voor aanpassen aan de wensen van de klant

Ik vind dat Mark expliciet ruimte moet maken voor de geloofsbeleving van Lara. En Lara moet respect hebben voor de flyer van Stan, terwijl Stan weer respect moet hebben voor Lara's geloof. Ieder zijn ding, vrijheid voor je geloof, dat vind ik belangrijk. Het is goed dat de instelling dit expliciet in haar visie verwoord heeft. Het gebrek aan respect van Mark raakte me; dat hij bijna partijdig dreigt te worden kan niet! Hij zou toch moeten weten hoe belangrijk geloof kan zijn? Hij heeft zelf nog wat te leren voordat hij anderen in zo'n gesprek kan begeleiden.

Bernhard: vindt dat religie niet thuishoort in openbare aangelegenheden

Ik vind dat er in de context van de zorg geen ruimte moet zijn voor religieuze uitingen in gemeenschappelijke ruimtes. Je moet je geloof 'thuis' laten, dat geldt voor alle betrokkenen. Op hun eigen kamer mogen Lara en Stan doen en laten waar ze zin in hebben, maar buiten de voordeur moet religie begrensd worden. De visie van de instelling vind ik halfslachtig: schrap in je statuten dat je een protestantse instelling bent die openstaat voor iedereen en stop met christelijke kerstvieringen en dergelijke. Dat is niet meer van deze tijd.

Christiaan: vindt dat je eigen overtuigingen moet kunnen uitdragen en bewaken

Er moet in een instelling met christelijke wortels geen ruimte gelaten worden voor new age of andere religies. Laat de christelijke instelling trouw zijn aan haar kaders en fundamenten en deze expliciet bewaken, want daar zijn ze veel te belangrijk voor. Je moet vasthouden aan de rituelen van gebed en de feestdagen, anders verwatert de identiteit. Dus weg met die veren en stenen. Je onderschat de spirituele krachten die ermee verbonden zijn. Mensen kunnen het met de visie van de instelling eens zijn of niet, maar als ze er komen, is het hun eigen keuze en hebben ze zich aan te passen.

Wat is moreel in mijn handelen?

Primaire reacties *kunnen* moreel van aard zijn, maar het kan ook dat ze helemaal niets met moraal (goed en kwaad) te maken hebben. Laten we de reacties eens tegen het licht houden van het domein van de moraal. De vraag is: wat van de reacties, gevoelens en uitroepen is eigenlijk ‘moreel gedrag’ te noemen en wat niet?

Intuïtie, gedachten, gevoelens, handelen

Het domein van de moraal is het geheel aan opvattingen over goed en kwaad bij personen, groepen en in de samenleving⁴. Deze opvattingen kunnen tot uiting komen in gevoelens, gedachten, handelingen en in morele intuïtie.

De geldende ‘mores’ in een bepaalde context zullen we meestal *intuïtief aanvoelen*. Je past je gedrag dan aan zonder je ervan bewust te zijn. Morele intuïtie kan zich manifesteren als een onderbuikgevoel. Je wordt geraakt door wat je bijvoorbeeld ziet of leest en er bekruipt je een onbestemd gevoel van afkeer, verontwaardiging of walging. Dit onderbuikgevoel kan naar anderen toe negatief zijn en hen afkeuren en uitsluiten. Het onderbuikgevoel kan juist ook onberedeneerd positief zijn, doordat gevoelens van veiligheid, erbij horen of sympathie opgeroepen worden. Zo kun je direct een gevoel hebben van loyaliteit of juist van aversie als je de naam hoort van een religie (islam, christendom), voetbalclub (ADO Den Haag, Ajax), politieke partij (PVV, SGP, CU) of familielid. Oordeel, gevoelens van identiteit en loyaliteit komen in een *split second* samen.

Moraal laat zich ook zien in *gedachten* waarin *oordelen* of *opvattingen* over goed en kwaad tot uiting komen. Deze zijn het gemakkelijkst te herkennen als je iemand zijn mening vraagt, bij conflicten of als ouders in opvoedsituaties aangeven aan hun kinderen wat wel en niet toelaatbaar is.

⁴ <http://rechtsethiek.blogspot.com/2008/12/filosofisch-woordenboek.html> (ge raadpleegd 16 maart 2012).

Een andere wijze waarop moraal zich manifesteert is in de ervaring van *diepe gevoelens* die een appel op je doen met betrekking tot de ander, zoals mededogen, je verantwoordelijk voelen bij het zien van leed of onrecht, of gevoelens van hulpvaardigheid. Ten slotte kan moraal ook zichtbaar worden in ons *handelen*. Of een bepaalde daad geldt als *moreel handelen* is overigens lastiger te bepalen dan het in eerste instantie lijkt.

Moreel, amoreel en immoreel

We ervaren natuurlijk regelmatig (onderbuik)gevoelens en hebben talloze opvattingen, maar niet al het gedrag is moreel geladen. Als gedrag niets met moraal te maken heeft, noemen we het *amoreel* (bijvoorbeeld je eten opeten). *Immoreel* gedrag, dat daarmee vaak verward wordt, is gedrag dat ingaat tegen de heersende opvattingen van wat moreel ‘goed’ zou zijn (zoals je eten uitspugen).⁵

Om gedrag moreel te kunnen noemen en beoordelen zijn er een aantal criteria. We gaan de belangrijkste na.

Omgeving

Of een gedraging als moreel (hetzij goed hetzij slecht of iets ertussenin) kan worden gezien, is met name afhankelijk van wat ‘men’ als moreel wenselijk beschouwt *in een bepaalde omgeving of cultuur*. Zo kan met je handen eten in de ene cultuur veraschuwwd worden en in de andere de normale gang van zaken zijn. De morele kwaliteit van een daad hangt binnen een cultuur weer af van de specifieke *maatschappelijke context* waarin je je bevindt en daarbinnen zelfs van de exacte *tijd en plaats*. Een

Immoreel: iets is immoreel als het ingaat tegen de wetten van de ethiek (moraalleer); zo was in 1946 de bikini ‘immoreel’ volgens het Vaticaan.

Amoreel: iets is amoreel als het niets met moraal, met goed of kwaad te maken heeft.

⁵ Janssen (2007).

voorbeeld: handen wassen voor het eten ‘moet’ gebeuren in veel culturen, maar je maakt geen vrienden als je dit doet direct nadat je de gastheer een hand hebt gegeven.

Verantwoordelijkheid

Verder speelt bij de vraag of een daad moreel te beoordelen is een rol of iemand *verantwoordelijk* gehouden kan worden voor zijn daad en een keuze had tussen goed en kwaad. In het leven van alledag is men zich echter zelden bewust van de moraal in een situatie. Dit is vreemd als je bedenkt dat die morele oordelen en gevoelens jouw gedrag en dat van anderen toch non-stop sturen. Ze bepalen de richting op kruispunten in je leven, als je je afvraagt wat je echt belangrijk vindt en waar je ‘voor gaat’, op een vergaande manier. Je ontkomt er niet aan om allerlei moraal ‘uit te leven’ door keuzes te maken. Of het nu gaat om de muziek die je draait, de kleding die je draagt of wie je vrienden zijn, steeds zul je iets belangrijker, waardevoller of beter vinden dan iets anders.

Waardeoordelen

Dit brengt ons bij het volgende criterium van moreel gedrag: er zijn *waardeoordelen* in het geding en er wordt geappelleerd aan je geweten. Als je formuleert wat je in moreel opzicht in een situatie van (ultiem) belang vindt, leidt dat vaak tot het verwoorden van de bekende normen en waarden.

Waarden hebben een positief karakter dat je kan aanspreken en motiveren. Voorbeelden zijn: eerlijkheid, vrijheid, trouw, moed, tolerantie, autonomie en rechtvaardigheid. Normen zijn vaak negatief geformuleerd: je weet alleen wat je niet moet doen. In de praktijk formuleren

Normen geven aan wat je in een bepaalde situatie behoort te doen of na te laten.
Waarden zijn principes die mensen belangrijk vinden om na te streven.

we onze normen meestal subtiel en indirect: de norm 'je mag niet stellen' formuleren we bijvoorbeeld als 'ik vind het niet helemaal netjes te chatten in de tijd van de baas'. Dat maakt het soms lastig normen te herkennen.

Je hebt waarden en normen beide nodig in je leven. Het belang dat je aan die verschillende waarden en normen hecht kan uiteenlopen. Sommige zijn van fundamenteel belang. Het zijn diepe kernwaarden die met je persoonlijke levensbeschouwing te maken hebben, zoals 'een goed mens zijn', of 'God dienen'. Er zullen waarden zijn waarnaar je in het leven van alledag wel streeft, maar die niet verbonden zijn aan diepe overtuigingen of levensdoelen (bijvoorbeeld comfort of rust). Ook zijn er verschillen in het gemak waarmee bepaalde waarden en normen aan de oppervlakte komen: er zijn bewuste oordelen, maar ook oordelen die je pas na doordenken, redeneren en afwegen duidelijk worden. Bij ieder mens is er een enorm divers palet aan waarden en normen, die in verschillende mate van belang zijn.

Wat is moreel hoogstaand?

We weten inmiddels wat moraal is. Nu is het de vraag wat een goede, kwalitatief hoogstaande moraal is. We kunnen wel een heel palet hebben van heldere oordelen en gevoelens van mededogen met allen die ons lief zijn, maar het is de vraag of dit in de praktijk ook moreel hoogstaand gedrag oplevert. Ook onze morele intuïtie garandeert geen moreel hoogstaande daden. Het is namelijk goed mogelijk dat juist dat morele onderbuikgevoel de basis is van allerlei conflicten op deze wereld en soms dus gecorrigeerd moet worden.⁶

Wat moreel goed of hoogstaand is, is dus lastig te bepalen, zeker vanuit het perspectief van het autonome individu, zoals we onszelf in West-Europa meestal beleven. Stel dat je ervan uitgaat dat moreel handelen het handelen is dat 'antwoord geeft op de vraag naar het goede leven, met en voor anderen binnen rechtvaardige instituties' (zoals

⁶ Volf (1996).

Paul Ricoeur dat zegt),⁷ dan is het direct de vraag wat dat goede dan is en hoe je dit definieert. Het maakt bijvoorbeeld nogal verschil of je het goede ziet als wat goed is voor een bepaald individu, voor de maatschappij in het algemeen, voor een bepaalde groep mensen, of als dat wat God dient. Als we bijvoorbeeld terugkijken naar de casus en ons afvragen of het goed of geoorloofd is een evangeliserende flyer in de gemeenschappelijke woonkamer op te hangen, dan zullen er vanuit bovengenoemde visies heel verschillende antwoorden op die vraag kunnen komen.

De bepaling van wat moreel hoogstaand handelen is en wat niet, wordt naast deze zaken onder andere ook nog bepaald door het antwoord op de vraag hoeveel zeggingskracht de visie op goed en kwaad heeft. Bij een meer relativistisch antwoord kunnen allerlei verschillende visies op goed en kwaad naast elkaar bestaan: ik heb mijn moraal, jij de jouwe. In een normatieve ethiek zijn er echter externe normen buiten het individu, die bepalend zijn voor wat moreel hoogstaand is. Daarbij 'is het essentieel dat het er niet om gaat hoe mensen *zijn en hun moraal beleven*, maar om de *evaluatie* van hoe ze zijn aan de hand van bepaalde normen: zijn ze zoals ze zouden *moeten/behoren* te zijn? De vraag is dan niet "wat vind ik goed?", maar "wat is het goede?", "wat behoort ik te doen om goed te doen en kwaad te vermijden?", of "hoe zou ik goed kunnen leven?"⁸

Visies op moraal: relativistisch of normatief?

De vraag of moraal (on)afhankelijk is van jezelf en of je die mag opleggen aan een ander is meer dan een academisch probleem: in onze westerse cultuur is hierover een maatschappijbreed debat gaande.

Sommigen definiëren moraal als uitsluitend het resultaat van aangeleerd sociaal wenselijk gedrag of als een evolutionair bepaald mechanisme om samenleven mogelijk te maken. Zij hebben een

⁷ Van de Bersselaar (2009).

⁸ Bolt e.a. (2011).